

БОРЯНА ХРИСТОВА (София)

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРЕВОДАЧЕСКОТО ИЗКУСТВО НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Мисля, че всички сме съгласни с мисълта на проф. Френсис Томсън за това, че Славия Ортодокса дължи културата си на своите преводачи, което се отнася, разбира се, и за цялата западна цивилизация¹. Тази констатация е особено валидна за българските преводачи на Търновската книжовна школа от втората половина на XIV в., които за сравнително кратко време подготвят голям брой нови преводи (както и основни редакции на по-рано преведени теософоски текстове) на високо филологическо равнище. Обстойното проучване на тези нови преводи, които са съществени и органичен дял от средновековната българска книжнина, дава извънредно ценен материал за начина на работа на търновските преводачи, за техните принципи и преводаческа практика, а оттам — и изобщо за някои развойни тенденции на книжовните ни процеси. Един сериозен дял от тези преводи съставляват пространните светителски жития от Метафрастов тип, към които твърде много нараства интересът през четиринадесетото столетие. В това съобщение ще бъдат изнесени някои наблюдения върху три нови търновски превода на житийни текстове, направени към средата и третата четвърт на XIV в.

Първото от тези жития е Метафрастовото житие на Йоан Златоуст (поч.407 г.; празнични дни — 27.I и 13.XI.), запазено в препис от средата на XIV в., съхраняван в Държавната публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“, в сбирката на М. П. Погодин под №770. Палеографският, кодикологическият и ортографският анализ категорично показват, че този ръкопис е преводачески автограф на неизвестния доскоро търновски книжовник монах Марко. Монах Марко е оставил една извънредно ценна бележка към един препис от Лествицата на Йоан Синайски, съхраняван в същата библиотека, в сбирката на А. Ф. Гилфердинг (№48)². Според тази бележка, където книжовникът е изписал името си със специфично

съкращение, поради което то дълго време е останало неразчетено, той е сверил с гръцки ръкописи и е редактирал основно (както личи и от текстологическия анализ) — по-стария превод на Лествицата, от което става ясно, че той е бил един от преводачите около Теодосий Търновски. Това, както отбелязва и първата изследвачка на ръкописа Кл. Иванова³, е най-ранният цялостен превод на това житие, което до средата на XIV в. очевидно не е било познато на славянските книжовници. Самото начало на превода не е запазено — то е било допълнено по-късно (в края на XV в.) от друга ръка. Заслужава да се отбележи обаче, че началото на творбата е допълнено според друг превод на житието на Йоан Златоуст, който намираме фиксиран напр. в рилски сборник от 80-те години на XV в., изписан от ръката на Владислав Граматик (НМРМ 2/23)⁴. То е *Εὐσεβίου (χ) οὐκω* иже по *εὐσεβίου* живших житие. *εὐσεβίου* полезнише. не нака(з)ише тѣмю и обѣоученіе. нж и оутѣшеніе... *Καὶ παντῶν μὲν τῶν κατὰ Θεὸν πολιτευσαμένων ὁ βίος τοῖς εὐσεβέσιν ὠφελιμώτοισι...*. Краят също липсва, наличният текст завършва с: *...неджговати зловѣрія и времени збо нарочноу прилучившъ сѧ, егда же и црѣ ка цркви праздника...*

Всички характеристики на ръкописа на монах Марко като многобройни задрасквания с червено мастило, допълненията по полетата, поправките и замяната на едни пасажи с други говорят за това, че паметникът вероятно е работна чернова на книжовника, и с това е извъредно ценен — съдържа информация за начина и етапите на работа на средновековния преводач, за работната „кухня“ на XIV в. Ето защо заслужава обстойно езиково проучване и издаване.

Другите две жития, от които е привлечен материал, са на Теодор Едески (IX в., празничен ден — 19.VII.) и на Антоний Велики (поч. 356 г., празничен ден — 17.I.). Житието на Теодор Едески от неговия сестрин син Василий, епископ Емески, е преведено за първи път в южнославянската книжнина именно през втората половина на XIV в. в Търново по всяка вероятност, а в т. нар. „Слепченски“ сборник от 80-те години на века (София, НБКМ №1045) се намира един вероятно първи редактиран препис от този превод⁵. За съжаление текстът е ошетен. Началото: *Εὐλογητὸς ὁ θεὸς, ὁ πατήρ, ὁ παντοκράτωρ ὁ ποιητής, οὐρανοῦ τε καὶ γῆς*, както и краят — *ἀλλ' ὅσον τὸν πόθον ἀποπληρῶσαι πατὴρ ἀγαθοῦ καὶ βραχεῖαν τινα τοῦ βίου ἀναγραφὴν τοῖς ἐξῆς εἰς ὠφέλειαν καταλιπεῖν*. липсват, но няма съмнение, че текстът се отнася към познатата гръцка версия на творбата (вж. ВНГ, 1744).

Житието на Антоний Велики е доста по-популярно в българската средновековна книжнина и⁶, както е известно, има един твърде ранен превод от X в., свързан с дейността на Преславския книжовен кръг. Тази творба в редакцията на Симеон Метафраст (неин автор е Атанасий Александрийски) е била преведена наново в Търново и ценен препис с редакционни поправки от този превод е запазен в споменатия вече Слепченски сборник. Житието на Антоний Велики е познато в няколко гръцки редакции, но по всичко личи, че в настоящия търновски превод е

залегнала редакцията, отразена в Sancti Athanassii Opera (Париж, 1698 г. — вж. и ВНГ 140). В Слепенския сборник е запазено началото на новия превод: Житіе и жизнь прп(д)внаго бѣа нашего Антѣоніа Великааго. съписано блаженныиъ Анастасіемъ патріархомъ Ялѣандрійскимъ. Доврѣ ретъ въздвижхете къ иже нѣ Егѣптѣ мнихымъ въ еже спти са, или и прѣвъзидосте сихъ произволаще по доврѣтѣли вашимъ постничествомъ. Краят обаче липсва, а и голяма част от текста е нечетлива поради овлажняването на листовите, но въпреки всичко може да се извади достатъчно лексикален материал.

Прегледът и анализът на тези три обширни текста дават нагледна илюстрация за изградена вече филологическа концепция за издържан художествен превод, която прокарва единни правила и норми в областта на синтаксиса (еднаквите синтактични конструкции), морфемното ниво⁷ и ортографията. Основният стремеж е насочен към детайлна лексикална работа, търсене на най-добрия и същевременно на най-оригиналния вариант. Безспорно, както пише в своите изследвания и А. Минчева, трябва да се прави разлика между преводачески принципи и преводаческа практика⁸. Така принципите на търновските книжовници-преводачи в основата си са традиционните — това са т. нар. пословен превод, следване точно на гръцкия словоред, принципа за примат на съдържанието (смисъла) на текста — т. е. основните принципи, които откриваме да се прилагат и в по-ранните български центрове и школи. В новите търновски преводи обаче на преден план е изтъкнат принципът за идентичната форма, който по един специфичен начин се съчетава със стремежа да не се следва рабски гръцкият текст, за да не се стига до неразбираеми за читателите и слушателите изрази, което пък от своя страна би попречило на сакралното въздействие на текста. С други думи, тук е налице прилагането на древната теория за това, че един добър превод трябва да съхрани не само смисъла, но и формата на оригинала — бином, който за истинския преводач трябва да бъде свят и неразделим⁹.

Всичко това в практиката на търновските преводачи от втората половина на XIV в. според наблюденията върху цитираните по-горе жития се отразява в стремежа за адекватен превод на етимологичните фигури, синтактично уподобяване на гръцкия текст, въвеждане на пряката реч със специален съюз, което е типично гръцко средство. Освен това може да бъде отбелязана и засилената употреба на конюнктивните причастия, на абсолютен дателен (като на същите места в гръцките текстове липсва абсолютен генетив), употреба на относителното местоимение „иже“ за имитация на члена в гръцкия език; предпочитане при т. нар. „слабомоторни“ глаголи на винителен, а не на местен падеж; отслабнала употреба на двойствено число и др.

Особено интересна е, както беше отбелязано, лексикалната работа в новите преводи. При избора на лексикален вариант личи колебание между това коя дума е най-подходяща в контекста и коя стои най-близо по значение до съответната гръцка дума. Така напр. на едно място в текста на житието на Антоний Велики е записано „несребролюбие“, което е

буквален превод на гръцкото οὐκ ψιλαρρῦρία, но по-късно тя е заменена с по-подходящата „нищелюбие“, което отговаря по-добре и на смисъла на текста. Обратен случай на този се наблюдава в житието на Йоан Златоуст — там напр. „обзети“ (плачъ неждръжанъ обзети) е заменено с „въложивши“, което пък е по-близо до гръцката дума, но е по-неясно с оглед на българския контекст. В същата творба има един много интересен редактиран пасаж — „шествѣніа може хоцѣши. и прѣплази море еже воли твои“ е заменено с: „шествѣзи. шествѣа дальнѣа, и прѣплази море еже хоцѣши“. Редица подобни замени се срещат и в житието на Теодор Едески — така напр. „и распѣта плѣтѣа е заменено с по-поетичното „и смъртъ въкусивша плѣтѣа.

Употребяват се и редица сложни думи, често произволно съставени от две части по образец на гръцкия текст като напр. : добролѣпенъ възрастъмъ, краснорѣчивъ, зловѣрна и смраднорѣвна, зловѣрна прѣговѣти и др. (от житието на Теодор Едески); прѣизвѣститѣчествовати, врѣдо-каснословити, лѣжесловнаа (от житието на Йоан Златоуст) и мн. др. Към лексикалните особености на новите търновски преводи трябва да бъдат отнесени и някои новосъздадени думи, изковани в търсенето на подходяща форма — като оцѣждѣніе (в значение на сок), показитѣль (наставник, учител), ѿмѣзденіе и др. (от житието на Златоуст). Към тези лексикални характеристики спада и наблюдението за засилената склонност в тези текстове към употреба на съществителни със суфикс -ніе.

Специален въпрос поставят и цитатите от новозаветни и старозаветни текстове, с каквито разглежданите тук жития изобилстват. По всичко личи, че тези цитати са били наново превеждани в контекста и в общото съдържание на житието, а не са използвани вече готовите библейски текстове, което е напълно обяснимо особено за старозаветните текстове, каквито и днес са ни познати твърде малко.

В технически план според наблюденията върху тези жития, които отразяват механизма на работа на преводача, работата е вървяла на няколко етапа:

1. Първоначален превод, подготовка на нещо като текст-основа, в който за някои трудно разбираеми, или трудно преводими изрази са оставени празни места, запълвани по-късно. В полето са били изнасяни някои пасаж, или думи, за които преводачът не е бил сигурен.

2. Втори преглед на текста с гръцките оригинали и попълване на пропуските, както и превод на маргиналните схолии от апографа.

3. Редакторска работа върху готовия текст, която понякога е дело на друг книжовник. Така напр. ясно личи, че монах Марко сам е редактирал и сверявал своя превод, но в житията на Теодор Едески и Антоний Велики личат поправки и добавки от друга ръка, вероятно принадлежаща на по-опитен книжовник.

Самите редакторски поправки са в няколко посоки. Една част от тях обхваща поправка на някои думи и цели изрази и замяната им с по-подходящи форми с оглед яснотата на текста или с оглед запазване на етимологичните фигури (напр. в житието на Йоан Златоуст изразът

„самомъ ипархъ атинганомъ” е заменен с „ипархъ йѳѳнскомъ градъ”), а „шестевнѣа може хоѳеши” с „шестевѣи шестевѣа далнѣа”). Освен това има замяна на редица предлози, добавки на съюзи, на отрицателната частица „не” и др. (така напр. на няколко места в житието на Теодор Едески предл. „из” е заменен с „вън” — из града — вън града и мн. др.); в редица случаи при изброявания се повтарят предлог „въ” и съюз „и” — напр. от житието на Антоний Велики първоначалният текст „въ вѣж(с)тѣѣ и члѣствѣѣ и двоя волю” е редактиран на „въ вѣж(с)тѣѣ и въ члѣствѣѣ и въ двоя волю” и др.

На трето място трябва да се отбележи, че са правени и доста поправки с правописен характер, като неправилно изписвани думи даже са изтривани и изписвани наново. Прави впечатление и грижливото съвсем правилно изписване на личните имена от чужд произход, което е изведено и като принцип в търновските преводи от втората половина на XIV в. Това се отнася и за някои думи като риторика, граматика, елинско учение, при чието написание се наблюдава абсолютна последователност. Освен това заслужава да се обърне внимание и върху факта, че по-късните текстове (каквито в случая са житията на Теодор Едески и Антоний Велики) показват вече изградена и напълно издържана акцентна система, която се следва без отклонения и която се превръща в една съществена характеристика на търновските книжовни паметници¹⁰. Тези текстове, които са автограф на преводача или представят най-много първи чист препис от превода, се характеризират и с наличието на твърде малко съкращения, всъщност съкратени са главно и само имената от категорията *nomina sacra*, както и с наличието на доста гръцки написания, някъде дори с гръцки думи. Те са често пъти носители и на съществената гръцизация на писмото, особено силна в средата и третата четвърт на XIV в., така че имат и своята палеографска отчетлива характеристика.

Направеният, макар и кратък преглед на част от най-характерните особености на някои типове търновски преводи, говори за грижлива, истинска професионална дейност, за изградена не само преводаческа и книжовна, но изобщо културна ценностна система и за високо филологическо равнище. Тъкмо затова днес имаме право да говорим не само за център, но в преводаческо отношение за истинска ш к о л а при цялата многоаспектност на това понятие, с което понякога се спекулира.

БЕЛЕЖКИ

¹ F. T h o m s o n. Sensus or Proprietas Verborum. Mediaeval Theories of Translation as Exemplified by Translation from Greek into Latin and Slavonic. — Selecta Slavica, 13, 1988 (Symposium Methodianum), p. 678. Вж. и L. K e l l y. The True Interpreter. A History of Translation Theory and Practice in the West. Oxford, 1979, p.1.

² За него вж. Б. Х р и с т о в а. Монах Марко — неизвестен български книжовник и преводач от XIV век. — Старобългаристика, 1984, №3, с. 50—56.

³ К л. И в а н о в а. Български, сръбски и молдо-влахийски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981, с. 350—354.

⁴ За този ръкопис вж. М. З а ф и р о в. Един неизвестен ръкопис на Владислав Граматик. — Старобълг. лит., 6, 1980, 92—98. Вж. и Б. Р а й к о в, Хр. К о д о в, Б. Х р и с т о в а. Славянски ръкописи в Рилския манастир. С., 1990, с.367.

⁵ М. С т о я н о в, Хр. К о д о в. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. С., 1964, с. 291—295. Вж. и Хр. К о д о в. Слепченски сборник (Среднобългарски паметник от края на XIV век). — Изв. на Нар. библ. „Кирил и Методий“, 7 (13), 1967, с. 33—110, където се анализира целият сборник и аргументирано се доказва теорията, че в него са включени няколко нови превода, или поне първи преписи от тези преводи. Сред тях са и житията на Теодор Едески и Антоний Велики, които съставляват една трета, сравнително самостоятелна част от сборника.

⁶ Някои наблюдения за разпространението и превода на житието на Антоний Велики вж. у А. Г о р с к и й, К. Н е в о с т р у е в. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. М., 1855, 2. 1. с. 191, 195; II. 2. 269—272, 346; II. 3. 316, 606, 691.

⁷ Някои наблюдения за морфеман превод вж у Н. К e i p e r t. Die Adjektive auf -tel n. Studien zu einem kirchenslavischen Wortbildungstische. Veröffentlichung, Berlin, 1987.

⁸ А. М и н ч е в а. Традиционно-книжовна норма и развойни тенденции в синтаксиса на среднобългарския литературен език през XIV в. — Славянска филология, 15, 1978, с. 243—254; За преводаческите принципи на Константин-Кирил. — Изследвания по кирилметодиистика. С., 1985, с. 116—128.

⁹ Fr. T h o m s o n. Op. cit., с. 675—678.

¹⁰ Важни наблюдения във връзка с източнобългарската акцентна система в писмените паметници вж. у В. А. Д ы б о. Славянская акцентология. М., 1981, с. 245—251.